

Калениченко М. М.,
кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янської філології
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ОДНОСКЛАДНОСТІ/ДВОСКЛАДНОСТІ РЕЧЕННЯ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті подається аналіз безособових речень у чеській мові. Проаналізовано стан дослідження односкладного, зокрема безособового, речення у лінгвістичній славистиці, визначено категоріальні характеристики безособовості, способи та засоби її реалізації в чеській мові, досліджено структурні та семантичні параметри чеських безособових речень, виявлено специфіку взаємодії структурних і семантичних характеристик у безособових предикативних одиницях чеської мови, визначено їх основні валентно-інтенційні типи.

Ключові слова: безособове речення, односкладне речення, предикативна основа речення, семантичні параметри безособових речень, структурні параметри безособових речень.

Постановка проблеми. Сучасний стан синтаксичних студій у слов'янському мовознавстві характеризується, з одного боку, розширенням і уточненням об'єктів дослідження, а з іншого – виробленням оптимальних методів їх опису. Серед основних об'єктів дослідження в центрі уваги лінгвістів-славістів перебуває речення, специфіка його структури і семантики, взаємодія з іншими синтаксичними одиницями, функціонування окремих типів речення, зокрема односкладних, в історії конкретних слов'янських мов. Характерною рисою сучасної лінгвістики є максимальна увага до значеннєвого аспекту мови, причому на перший план активно виступає функціональний аналіз мовних засобів, які забезпечують умови для успішної комунікації, відображаючи позамовну дійсність у людській свідомості. Це передбачає встановлення ступеня ізоморфізму між структуруванням процесу мислення і способами його вербалізації, а також виявлення здатності мовних засобів адекватно виражати багатогранні відношення в об'єктивній дійсності.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що проблема односкладності / двоскладності речення у слов'янських мовах, незважаючи на чималі здобутки наукової теорії, потребує нових даних з окремих слов'янських мов для підтвердження висновків про наявність як спільних загальнослов'янських рис синтаксичних одиниць, так і специфіки синтаксичних характеристик у кожній з мов.

Одним із найхарактерніших типів односкладних речень у слов'янських мовах є безособові речення, які можна вважати своєрідною універсалією у рамках індоєвропейських мов, що характеризується специфікою структури і семантики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури з цього питання переконливо доводить початкове зацікавлення чеськими й іншими дослідниками-славістами формально-граматичною організацією безособових конструкцій (В. Бабайцева, Я. Бауер, Є. Галкіна-Федорук, Ф. Данеш, Ю. Локшин, В. Шмілауер, Г. Чирва та інші). Активне студювання синтаксичної структури односкладних речень

у слов'янських мовах дозволило вченим визначити основні лексико-граматичні засоби, що оформлюють їх граматичний центр, виявити їх синтаксичну специфіку, співвіднесеність з іншими комунікативними одиницями, сферу поширення різних змістово-граматичних видів окремих типів конструкцій, частоту їх уживання в різних стилях, а також розробити питання генезису односкладних речень.

Дещо пізніше в поле уваги синтаксистів потрапляють питання, пов'язані зі специфікою семантики односкладних речень, зокрема безособових, що зумовило появу наукових праць семантико-синтаксичного характеру аж до комплексного вивчення односкладних одиниць (Й. Андерш, Г. Белічова, Ф. Данеш, З. Главса, М. Грепл, П. Карлік, Н. Арват, В. Бріцин, І. Вишванець, В. Жайворонок та інші).

У сучасній чеській лінгвістиці, досягнення якої визнаються у всьому славистичному світі й далеко поза його межами, активізувалися спроби комплексного аналізу односкладних речень як на формально-граматичному, так і на семантико-синтаксичному рівнях, що актуалізує дослідження специфіки семантики і структури односкладного безособового речення у чеській мові як одного з найхарактерніших типів односкладних предикативних одиниць у мовах слов'янської сім'ї.

Метою статті є дослідження структурних і семантичних параметрів безособових речень у чеській мові, а також виявлення способів і засобів вираження безособовості як категорійного поняття у чеських односкладних реченнях, встановлення специфіки чеських безособових речень і їх підтипів із урахуванням структурних та семантичних ознак.

Об'єктом дослідження є односкладні речення в чеській мові.

Предметом дослідження є чеські безособові речення, їх семантичні і структурні характеристики.

Матеріал дослідження становлять безособові речення, вибрані з текстів відомих чеських письменників ХХ-ХХІ ст.: Л. Вацуліка, Я. Гашека, Я. Гілберта, Б. Грабала, В. Дика, Я. Дуріха, Я. Жака, О. Зеєра, М. Кундери, Я. Опольського, К. Сезімі, К. Чапека та інших прозаїків.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань роботи використано описовий і зіставний методи з метою спостереження, детального аналізу та узагальнення мовного матеріалу. Принцип системності при дослідженні простого, зокрема безособового, речення передбачав також застосування методу синтаксико-семантичного моделювання, пов'язаного з встановленням моделей речень як абстрактних синтаксичних зразків, за якими можуть бути побудовані окремі мінімальні відносно закінчені предикативні структури. У процесі дослідження безособових конструкцій, які здатні корелювати з особовими, використовувався метод трансформаційного аналізу, а також метод кількісних підрахунків.

Практичне значення дослідження визначається тим, що одержані результати можуть бути використані при написанні теоретичних праць із граматики чеської мови, підготовці і викладанні спецкурсів із синтаксису та стилістики чеської мови, у практиці перекладу з чеської мови на українську й навпаки. Матеріалами дослідження можна скористатися і в лексикографічній практиці, зокрема при укладанні словника лексичної та синтаксичної сполучуваності в чеській мові.

Специфічними ознаками слов'янського речення, які відрізняють його від інших синтаксичних одиниць, у тому числі і від словосполучення, є предикативність, смислова та інтонаційна завершеність, наявність граматичної основи. Саме кількість граматичних основ у лінгвістичній славистиці виступає основним критерієм поділу речень на прості і складні. У слов'янській синтаксичній традиції просте речення визначається за мінімальною кількістю головних членів, тобто за наявністю одного граматичного центру. Граматичний центр простого речення у слов'янських мовах є водночас і предикативним центром, оскільки саме він утворює речення як предикативну синтаксичну одиницю. Загальне поняття одного предикативного центру об'єднує все різноманіття простих речень.

Важливим етапом у дослідженні слов'янських безособових конструкцій стали праці О. Потебні, О. Пешковського, О. Шахматова та інших відомих синтаксистів, у яких автори подають докладний аналіз безсуб'єктних речень у слов'янських мовах, досліджують категорію безсуб'єктності, вважаючи її результатом еволюції мови і поступової втрати субстанціальності, простежують особливості утворення категорії безособовості в індоєвропейських мовах, класифікують безособові речення, відзначаючи, якими граматичними формами виражається безособовість у слов'янських, класичних і сучасних західноєвропейських мовах.

Новий етап у вивченні безособових речень розпочався у другій половині ХХ століття, коли на перший план виходять славістичні дослідження семантичної і синтаксичної організації мовних одиниць з урахуванням їх власне-семантичних, функціонально-синтаксичних та морфологічних ознак (праці Й. Андерша, Н. Арват, Г. Белічової, І. Вихованця, К. Городенської, В. Русанівського, В. Скалічки та інших), у яких суб'єкт виступає одиницею семантико-синтаксичного рівня речення а значення агенса є визначальним елементом суб'єктної семантики.

У сучасній славистиці речення розглядається переважно як багатоаспектна синтаксична одиниця, як комплекс декількох відносно незалежних підсистем (праці П. Адамеця, В. Адмоні, Й. Андерша, Н. Арват, Я. Бауера, Г. Белічової, В. Белошапкової, В. Виноградова, І. Вихованця, Б. Гавранека, Ф. Данеша, Г. Золотової та інших). Визнання за реченням багатоплановості зробило можливим вивчати його в різних аспектах – структурному, семантичному, комунікативному, соціолінгвістичному, стилістичному, функціональному, що дозволяє глибше проникнути в механізм функціонування синтаксичного рівня мови. Застосування дослідниками нової методики аналізу синтаксичної системи у слов'янських мовах уможливило розгляд синтаксичних одиниць із різних боків і виявило дискусійні моменти інтерпретації багатьох синтаксичних явищ.

За формальними ознаками предикативного центру чеські, українські та російські граматисти розрізняють три найбільш узагальнені структурні типи простого речення: двоскладні, односкладні й нечленовані прості речення. Така стратифікація простих речень у слов'янських мовах вказує на визначальну

роль формально-синтаксичних ознак, які реалізувалися під впливом семантики, оскільки ту саму позамовну ситуацію можна відобразити за допомогою різних структурних типів речень. Розмежування двоскладних, односкладних і нечленованих речень у слов'янських мовах враховує особливості синтаксичного членування, структурних схем і способів вираження компонентів використаних моделей.

За структурними ознаками предикативного центру дослідники-слависти розрізняють два основні типи простих речень – двоскладні й односкладні. Критерієм диференціації структурних типів речень виступає кількість предикативних центрів, що дозволяє виділити прості й складні одиниці [2, с. 68-69]. Просте речення як монопредикативна синтаксична одиниця протиставляється складному реченню як поліпредикативній синтаксичній одиниці.

Відповідно до формального вияву предикативного зв'язку, типів присудка і його морфологічної форми двоскладні речення у слов'янських мовах поділяють на декілька основних класів: 1) речення з дієслівним присудком; 2) речення з іменним присудком; 3) речення з інфінітивним присудком; 4) речення з прислівниковим присудком; 5) речення з ускладненим присудком. Специфіку формально-синтаксичної структури слов'янських односкладних речень становить наявність тільки одного головного члена речення, що відрізняє їх від двоскладних речень.

У сучасних слов'янських мовах традиційний поділ простих речень на двоскладні й односкладні залишається незмінним. Двоскладними вважаються прості речення, які мають два головні члени речення – підмет і присудок, а односкладними – прості речення з одним головним членом. Односкладні речення у сучасних слов'янських мовах становлять таку своєрідну структурно-семантичну одиницю синтаксису, яка властивими їй різновидами, виявами та функціями вагомо розширює і доповнює виражальні можливості двоскладних речень, тобто речень із двома співвідносними головними членами.

Граматичний центр, або предикативна основа чеських односкладних речень має такі диференційні формальні і семантичні ознаки: входить у формально-синтаксичну структуру односкладних речень як їх єдиний головний член; виражає предикативний (модально-часовий) стосунок змісту односкладного речення до дійсності; є абсолютно незалежним головним членом в односкладній реченнєвій одиниці; співвідноситься з «новим» (ремою) або нечленованим на рему й тему компонентом при актуальному членуванні речення; переважно співвідноситься з предикатом у семантико-синтаксичній структурі речення; співвідноситься з присудком або підметом двоскладного речення; виражається спеціалізованими формами – безособовими дієсловами, предикативними прислівниками, називним відмінком іменника тощо [9, с. 21; 8, с. 173-175].

Формально-синтаксична структура елементарного простого речення у слов'янських мовах обов'язково співвідноситься з його двоскладністю або односкладністю. Це передбачає абстрагування від усіх неістотних для структури компонентів, зокрема неістотним вважають те, що кваліфікований у такий спосіб реченнєвий формальний мінімум не завжди спроектовано на реальне просте речення, здатне бути комунікативною одиницею.

Дослідники чеського синтаксису (Й. Андерш, Ф. Данеш, Б. Гавранек, А. Єдлічка, Р. Мразек) виділяють два різновиди елементарних простих речень. Перший різновид передбачає врахування формально-синтаксичних характеристик елементарних

простих речень, у яких формально-синтаксична структура складається лише з необхідних із формального погляду членів речення, або предикативного мінімуму. Таке розуміння формально-синтаксичного мінімуму простого речення в богемістиці орієнтоване на формальну організацію речення як монопредикативної одиниці. Цей мінімум створює необхідні умови для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею.

Із формально-синтаксичного погляду специфіка чеського простого речення полягає саме в тому, що воно виражає категорію предикативності через модально-часовий план речення, значення реальності / ірреальності і стосунок до моменту мовлення. Відповідно до цього мінімальна граматична схема речення в чеській мові містить поєднання форм слів або одну форму слова, які спроможні виразити обов'язкове реченнєве значення, вказуючи на стосунок до дійсності у категоріях модальності (реальності / ірреальності) і часу [6, с. 10; 9, с. 13; 1, с. 16; 4, с. 25; 3, с. 92].

Вагомим внеском у теорію чеського односкладного, зокрема безособового, речення стали праці відомого граматиста Ф. Данеша, який, аналізуючи двоскладні й односкладні конструкції, наголошував на провідній ролі семантики у формуванні структури речення і аргументовано вважав, що типи односкладних речень передусім використовувалися для вираження дії, що не корелюється з виконавцем; це переважно природні явища чи психофізичні стани [7, с. 64–65].

Якщо на формально-синтаксичному рівні компоненти виділяються з урахуванням предикативного і підрядного зв'язків (підмет, присудок, головний член односкладних речень, прислівні другорядні члени, детермінантні другорядні члени), то одиницями семантико-синтаксичного рівня виступають синтаксеми, які виражають семантичний зміст і членуються на два класи – предикативні синтаксеми, що поділяються на предикати дії, процесу, стану якості тощо, і субстанціальні синтаксеми із суб'єктним, об'єктним, адресатним, інструментальним та іншими значеннями.

Переконливою є аргументація відомого чеського синтаксиста Я. Бауера щодо важливості впливу семантики на розвиток структури односкладних і двоскладних речень у чеській мові. Зокрема це стосується речень, у яких йдеться про розуміння дії як такої, що відбувається без конкретно визначеного виконавця, відмежування активної чи спонтанної діяльності від об'єктивної або суб'єктивної диспозиції до дії та від психічного чи фізичного стану, який, як правило, не залежить від суб'єкта [5, с. 130]. У таких випадках до дії, на яку впливає суб'єкт, додається розрізнення агенса – пацієнта із можливістю активної або пасивної перспективи. Йдеться про узагальнену семантику, яка безпосередньо пов'язується із структуруванням речення як одиниці спілкування, що опосередковано відбиває позамовну змістову структуру комунікативної дійсності.

Треба відзначити, що вчення про семантично-синтаксичну структуру речення у слов'янських мовах безпосередньо спирається на положення про провідну роль дієслова у формуванні речення. Дослідники вважають, що впливаючи на кількість учасників позамовної ситуації, дієслово визначає їх структурно-семантичну взаємодію (Б. Гавранек, А. Єдлічка, Ф. Копецний, В. Шмілауер).

Сучасний стан богемістичних досліджень безособового речення дозволяє кваліфікувати безособовість як лінгвістичну категорію, яка вказує на відношення дії до найбільш невизначеного, невідомого, незрозумілого діяча, виражаючи заперечне

відношення до граматичного суб'єкта. Категоріальність безособовості обумовлюється специфічним безособовим значенням дієслова у дієвідмінювальній формі (третя особа однини теперішнього, майбутнього часу, середній рід минулого часу, умовного способу).

1. Відсутність суб'єкта дії (його нереальність): *Zetmělo se* (R. Jesenská); *Prší* (H. Pavlovská); *Odpoledne prší* (Mája Z.); *Tmělo se a tmělo* (K. Sezima); *Mně nechutnalo* (Mája Z.); *Napadlo ho* (P. Kles); *Zdalo se jím* (P. Kles); *Pršívá* (M. Majerová); *Svívalo* (V. Vančura); *Venku už nesněžilo* (I. Klíma); *Třásl se jeho* (J. Hilbert).

2. Усунення суб'єкта дії (його необов'язковості): *V noci se zadělalo těsto* (Mája Z.); *Na mezinárodní Karlově univerzitě se přednášelo samozřejmě latinsky* (D. Šlosar); *Bylo mi uloženo* (V. Dyk); *Mnoho dětí bylo umačkáno, několik žen odneseno polo-mrtvých* (K. Sezima); *Bojovalo se v ulicích Budapešti* (P. Tigrid); *Vonělo tu velikonočním mazancem, ruměným a křížem pukajícím* (M. Majerová).

Моделювання інтенційно-валентних відношень у безособових реченнях чеської мови відбувається за характерними для слов'янського синтаксису схемами, які враховують взаємодію структурних і семантичних властивостей синтаксичних одиниць. Імплікація безособовими дієсловами чи особовими дієсловами у безособовому значенні відповідних семантичних характеристик, властивих односкладним предикативним структурам, дозволяє виділити п'ять моделей, які репрезентують безособові речення як окремі типи односкладних конструкцій у чеській мові:

– структура 1. Її імплікують безособові дієслова, що виражають всеохопний фізичний стан і не вимагають участі в дії жодних учасників. Наприклад: *Stmívá se* (K. Sezima); *Zetmělo se* (R. Jesenská); *Svívalo* (O. Bočková);

– структура 2. Її імплікують безособові дієслова зі значенням стану або зміни стану і вимагають участі в дії пацієнта. Наприклад: *Napadlo ho* (K. Mašek); *Mrázilo ho* (K. Čapek); *Nelíbilo se mi* (K. Sezima);

– структура 3. Її імплікують безособові дієслова зі значенням стану або зміни стану і вимагають участі в дії адвербіалізатора. Наприклад: *Dýchalo se rychle a těžce* (J. Opolský); *Podářilo se znamenitě* (V. Dyk);

– структура 4. Її імплікують безособові дієслова зі значенням стану або зміни стану і вимагають участі в дії двох пацієнтів. Наприклад: *Do Klatov se mi nechťelo* (O. Bočková); *Nechťelo se mi tomu věřit* (O. Bočková);

– структура 5. Її імплікують безособові дієслова зі значенням стану або зміни стану і вимагають участі в дії пацієнта й адвербіалізатора. Наприклад: *Sklaplo mu v hlavě* (K. Mašek); *Zatmělo se jí v očích* (L. Ziková); *V hlavě se mu zamžilo* (H. Malířová).

Висновки. На завершення варто зазначити, що встановлення структурної та семантичної специфіки безособового речення в чеській мові вимагає ґрунтовного теоретичного висвітлення ряду питань, пов'язаних як з розумінням внутрішньо-синтаксичної організації односкладних речень у слов'янських мовах, так і з проблемою моделювання відповідних синтаксичних одиниць.

Як показує аналіз наукової літератури, у сучасних дослідженнях з чеського синтаксису моделі речення описуються переважно без урахування його функціональних характеристик. Таке ігнорування важливого аспекту синтаксичних одиниць позбавляє дослідника можливості дати поглиблену інтерпре-

тацію багатьох типів речень, зокрема безособових, які будуються за однією і тією ж структурною моделлю, але розрізняються характером синтаксичних функцій своїх компонентів, на що неодноразово звертали увагу ряд дослідників.

Важливим елементом теорії односкладних речень у слов'янських мовах є той факт, що структурна модель речення будується з врахуванням потенційно-сполучувальних властивостей дієслова, вжитого в ролі предиката. Така властивість слов'янського дієслова обґрунтовує тезу про необхідність розмежування валентних й інтенційних типів мінімальних реченнєвих структур і конкретних структурно-семантичних моделей речення у кожній слов'янській мові.

Література:

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. К.: Наукова думка, 1987. 190 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. К.: Либідь, 1993. 368 с.
3. Грамматика современного русского литературного языка [под ред. Шведовой Н.Ю.] М.: Наука, 1970. 767 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973. 351 с.
5. Bauer J. Syntactica slavica. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1972. 471 s.
6. Běličová H. Semantická struktura věty a kategorie pádu. Praha: Academia, 1982. 160 S.
7. Daneš Fr. Větné vzorce v češtině / Fr. Daneš, Zdeněk Hlavsa a kol. Praha: Academia, 1981. 270s.
8. Havránek B. Česká mluvnice / B. Havránek., A. Jedlička. Praha: Státní pedagogický ústav, 1981. 587s.
9. Mluvnice češtiny. Díl 3. Skladba. Praha: Academia, 1987. 746 s.

Калениченко М. М. Проблема односоставности/двусоставности предложения в чешском языке

Аннотация. В статье подается анализ безличных предложений в чешском языке. Проанализировано состояние исследований односоставных безличных предложений в лингвистической славистике, определены категориальные характеристики безличности, способы ее реализации в чешском языке; исследованы структурные и семантические параметры чешских безличных предложений, выявлена специфика взаимодействия структурных и семантических характеристик в безличных предикативных единицах чешского языка, определены их валентно-интенционные типы.

Ключевые слова: безличное предложение, односоставное предложение, предикативная основа предложения, семантические параметры безличного предложения, структурные параметры безличного предложения.

Kalenychenko M. The problem of mononuclear and two-member sentences in Czech language

Summary. The article deals with impersonal sentence of Czech language. The state of research of monosyllabic, in case of impersonal sentence, the sentence in linguistic Slav philology has been analysed. The categoric characteristics of lack of personality, the methods and ways of its realization in Czech language have been defined. Structural and Semantic Parameters of Czech impersonal sentences have been investigated. The main patterns of their creation and specificity of their denotative characteristics have been defined. The main valent and intentional types of Czech impersonal sentences have been established.

Key words: impersonal sentence, mononuclear sentence, predicate stem of the sentence, semantic parameters of impersonal sentence, structural parameters of impersonal sentence.